

DİNİN EKONOMİK ETKİLERİ ÜZERİNE EKONOMETRİK BİR ÇALIŞMA: TÜRKİYE ÖRNEĞİ^(*)^(**)

^(***) **Merter AKINCI**

ÖZ

Bu çalışma, İslam dininin en önemli inançlarından biri olan Ramazan oruç saatlerinin ekonomik etkilerini Türkiye ekonomisi 26 alt-bölge itibariyle 2017 yılı için yatay kesit analizleri yardımıyla incelemektedir. Analiz sonuçları, Ramazan oruç saatlerindeki bir artışın ekonomik büyüme, işgücü verimliliği, istihdam seviyesi, ücret ve kâr düzeyi üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca analiz bulguları, oruç saatlerinin işsizlik düzeyini negatif yönlü etkilediğini de ortaya koymuştur. İlaveten, oruç saatlerindeki bir artışın mutluluk seviyesi üzerinde anlamlı bir etkisi olmamasına karşın ücret, kâr ve istihdam ile ağırlıklandırılmış mutluluk seviyesini pozitif yönlü

olarak etkilediği de gösterilmiştir. Diğer taraftan analiz bulguları, artan Ramazan saatleri dolayısıyla materyal mutluluğu çok daha fazla yükselen kesimin sermayedar sınıf olduğunu ortaya koymuştur. İlaveten, kapitalist sınıfın kâr düzeyinin, işgücü sınıfının ücret düzeyinden çok daha fazla yükseldiği de gözlenmiştir. Bu bulgu, Ramazan saatlerinde meydana gelen artışın her iki sınıfın gelirini pozitif yönlü olarak etkilediği, ancak kapitalist sınıfın Ramazan saatlerindeki artışı kendi kârını yükseltme aracı olarak çok daha etkin bir biçimde kullanabildiği şeklinde yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Din, Ekonomik Büyüme, Weberyen ve Marxist Görüş, Yatay Kesit Analizi, Türkiye Ekonomisi.

^(*) *Makalenin Geliş Tarihi* / 12.11.2019 - *Makalenin Kabul Tarihi* / 19.12.2019

^(**) Bu çalışma, 29-30 Nisan 2017 tarihinde İstanbul'da düzenlenen International Congress of Islamic Economy, Finance and Ethics kongresinde sunulan ve "Ramazan Orucunun Ekonomik Mucizesi: Türkiye Ekonomisinde 26 Alt Bölge İtibariyle Bir Yatay Kesit Analizi" isimli özet bildirinin revize edildiği, güncellendiği ve tam metin haline getirildiği orijinal bir eserdir.

^(***) **Doç. Dr.** / Ordu Üniversitesi Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, makinci86@gmail.com, orcid.org / 0000-0002-5449-0207

KARATAHTA / İş Yazıları Dergisi
Sayı : 15 / Aralık 2019 (s: 1-24)

AN ECONOMETRIC ANALYSIS ON THE ECONOMIC EFFECTS OF RELIGION: THE CASE OF TURKEY

ABSTRACT

This study examines the economic impacts of the hours of Ramadan fasting that is one of the most important beliefs of the religion of Islam by 26 sub-regions in Turkish economy using cross-sectional analysis in 2017. The results of the analysis indicate that an increase in Ramadan fasting hours has a positive effect on economic growth, labor productivity, employment, wage and profit level. Besides, the findings of the analysis reveal that fasting hours affect unemployment level negatively. In addition, it is also pointed out that although a rise in fasting hours does not have any significant effect on happiness level, it affects wage-weighted, profit-weighted and employment-weighted happiness levels positively. On the other hand, the findings of the analysis show that the material happiness of the capitalist class increased much more due to the increasing hours of Ramadan. In addition, it is also observed that the profit level of the capitalist class rises much more than the wage level of the labor class. This finding can be interpreted as the increase in Ramadan hours affects the income of both classes

positively, but the capitalist class could use the increase in Ramadan hours more effectively as a means of increasing its profit.

Keywords: Religion, Economic Growth, Weberian and Marxist View, Cross-Sectional Analysis, Turkish Economy.

GİRİŞ

İçsel büyüme teorileri hakkındaki öncü çalışmasında Lucas (1988) tarafından ortaya atılan ve büyüme teorisyenlerince bir mottoya dönüşen, "... [ekonomik büyüme] konularında bir kez düşünmeye başladığınızda başka bir şey düşünmek oldukça zor bir hâle gelmektedir." şeklindeki ünlü söz dizisi, büyümenin doğası ve nedenlerinin daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasına yol açmıştır. Bu mottodan hareketle oluşturulan ekonomik büyüme yazını, başta fiziki ve beşeri sermaye olmak üzere çeşitli makroekonomik faktörlerin büyüme süreci üzerinde önemli etkiler yarattığını göstermiş, ancak ekonomik büyüme performansının determinantlarının net olarak açıklanabilmesi için politik, kurumsal, coğrafi, kültürel ve sosyal faktörlerin de üzerinde titizlikle durulması gereken unsurlar olduğu saptanmıştır. Öyle ki, ekonomik büyüme teorilerinin dördüncü dalgası makroekonomik faktörlerin ekonomik büyüme sürecini ancak yaklaşık olarak tahmin etmekte kullanılabileceğini,

buna karşın coğrafya, kültür, kurumsal ve sosyal yapı ile siyasal sistemlerin ise büyüme dinamiğini temel olarak etkilediğini ortaya koymuştur.

Dolayısıyla bu çalışma, ekonomik büyüme süreci üzerinde oldukça önemli etkileri olabilen ve kültürel bir değişken olarak yazında yer bulan dinin ekonomik etkilerini ve Ramazan ayı ile birlikte hangi iktisadi sınıfın gelirindeki değişimlerin daha baskın olduğunu irdelemeyi amaçlamaktadır. Daha spesifik olarak bu çalışma, İslam dininin ayrılmaz parçalarından biri olarak kabul edilen Ramazan ayının ekonomik etkilerini Türkiye gözlemi itibarıyla incelemektedir. Söz konusu incelemeler, 2017 yılı için 26 alt-bölge itibarıyla yatay kesit analizleri kullanılarak araştırılacaktır. Bu amaç dâhilinde çalışma giriş ve sonuç bölümü hariç olmak üzere üç bölüme oluşmaktadır. İlk bölümde, dinin başta ekonomik büyüme olmak üzere çeşitli ekonomik göstergeler üzerinde yarattığı etkilere ilişkin teorik tartışmalar üzerinde durulacak ve ekonomi yazınında yer alan din-ekonomik büyüme çalışmalarına ait detaylara yer verilecektir. İkinci bölümde, din ile çeşitli ekonomik göstergeler arasındaki ilişkinin uygulamalı analizinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan metodolojik altyapıya değinilecek ve bu kapsamda yatay kesit analizlerine ilişkin eko-

nometrik bilgiler aktarılacaktır. Ayrıca, analizlere konu olacak veri seti ile ekonometrik model yine bu bölümde tanıtılacaktır. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise yatay kesit analiz sonuçları detaylandırılarak dinin ekonomik büyüme üzerindeki olası etkileri irdelenecektir. İlâveten, ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkilerinin yanı sıra, dinin çeşitli ekonomik göstergeler üzerinde ortaya çıkardığı etkiler niceliksel olarak değerlendirilecektir. Üçüncü bölümü takiben söz konusu çalışma, gerek teorik tartışmalar gerekse uygulama sürecinden elde edilen bulgular eşliğinde genel bir değerlendirmenin sunulacağı sonuç bölümüyle bitirilecektir.

1. DİN VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNDEKİ STİLİZE OLGULAR

Ekonomik büyüme dinamiğinin temel belirleyicilerinden biri olarak adlandırılan kültürel etkinin önemi başta klasik okul taraftarları olmak üzere pek çok ekol ve düşünür tarafından üzerinde titizlikle durulan unsurlardan biri olmuştur. *Ahlaki Değerler Teorisi* isimli eserinde kültürel faktörlerin ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkilerini detaylı olarak aktaran Adam Smith, bu eserdeki görüşlerinden hareketle iktisat biliminin kurucu metni olarak tanımlanan *Milletlerin Zenginliği* isimli eserini hazırlamıştır. Benzer biçimde, bireysel çıkarlardan ziya-

de kültürel faktörlerin ekonomik büyüme üzerinde ortaya çıkaracağı etkilerin daha önemli olduğunu öne süren John Stuart Mill, klasik ekolün başat temsilcilerinden biri olarak kendinden söz ettirmiştir. Klasik ekol taraftarlarının sunduğu görüşün aksine Karl Marx, kültür ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel bağı tersine çevirmiştir. Bir diğer ifadeyle Marx, kültürün ekonomik büyüme sürecini etkilediği fikrinden ziyade baskın teknoloji ile ekonomik büyüme sürecinin hâkim sosyal yapıyı ve hatta baskın kültürü belirlediğini öne sürmüştür. Tarihsel süreç içerisinde el değirmenlerinin feodalizmi, buhar değirmenlerinin ise kapitalizmi meydana getirmesi, kültür ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin yeniden sorgulanmasına neden olmuştur (Guiso ve diğerleri, 2006: 26). Bu görüşlerden hareketle günümüzde Franke ve diğerleri (1991), Granato ve diğerleri (1996), Hofstede ve Bond (1998), Inglehart ve Baker (2000), Guiso ve diğerleri (2006), Williamson ve Mathers (2011), Ager ve Brückner (2013) ve Ostapenko (2015) tarafından yapılan çalışmalar ekonomik büyüme süreci ile kültür arasındaki ilişkilerin açıklanmasında önemli sayılabilecek bulguları ortaya koymuştur. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki, Granato ve diğerleri (1996), Grier (1997) ve Montalvo ve Reynal-Querol (2003) gibi yazarlar

tarafından yapılan çalışmalar ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma terimlerini eşanlamlı olarak kullanmışlardır. Oysaki ekonomik büyüme teorilerinin yeniden yazında yer almaya başladığı 1950'li yıllarda böylesi bir kavram karmaşası kendini göstermiş ve kalkınma disiplini daha sonraki yıllarda büyük bir atılım göstererek ekonomik büyüme sürecinden farklılaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla, büyüme ve kalkınma kavramları bir taraftan kavram karmaşasından kurtulmuş, diğer taraftan da birinin diğerini etkileyebildiği süreçler olarak görülmeye başlamıştır. Bununla birlikte ifade edilen çalışmalar, bir taraftan büyüme-yi amaç değişken olarak dikkate almakta, diğer taraftan da din ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Ancak bu noktaya odaklanan çalışmalar oldukça az sayıda olup, ekonomi yazınında büyük bir boşluk olarak kalmaktadır. Bu bağlamda, din ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin irdelenmesinin yanı sıra dinin ekonomik kalkınma düzeyi üzerindeki etkilerinin de irdelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Kültürel faktörlerin ekonomik büyüme sürecini şekillendiren temel unsurlardan biri olduğu fikri, genellikle ekonomistler tarafından oldukça tartışmalı bir fikir olarak gündeme getirilmiş ve bu fikre karşı güçlü bir direniş de kendini göstermiştir. Bu direncin temel ne-

denlerinden biri, Granato ve diğerleri (1996) tarafından da belirtildiği üzere, kültürel değerlerin veri bir toplumun büyük bir bölümüne nüfuz eden kalıcı bir özellik olarak algılanmasından ileri gelmektedir. Bir diğer ifadeyle, kültürel faktörlerin ekonomik büyümeyi belirleyen unsurlardan biri olduğu kabul edilirse, kültürün değiştirilemeyen bir faktör olmasından dolayı toplumların ekonomik gelişim sürecinin tamamen umutsuz olduğu belirtilmektedir. Direncin bir diğer nedeni, standart iktisadi argümanların tasarruf, yatırım, nüfus ve ekonomik büyüme gibi konularda uluslararası farklılıkları çeşitli hipotezlerle sunduğu varsayımına dayanmaktadır. Örneğin, neo-klasik ve içsel büyüme teorileri ile yaşam döngüsü modelleri ülkeler arasındaki makroekonomik farklılıkları açıklayabilmekte ve bu bağlamda kültürel faktörlerin yaratabileceği etkilere ihtiyaç duyulmamaktadır.

Toplumsal kültürün en önemli bileşenlerinden biri şüphesiz ki dindir. Kültürün bir parçası olan din ile ekonomik gelişme arasındaki sistematik ilişkiler Max Weber (1930) tarafından yazılan *Protestan Ahlak ve Kapitalizmin Ruhu* isimli öncü çalışmaya kadar uzanmaktadır. İbadet ve inançların ekonomik gelişim düzeyi üzerinde önemli etkilerinin olduğunu vurgulayan Weber, kapitalist sistemin dinamizm kazanmasında özellikle

Protestan ahlakın oynadığı rolün altını çizmektedir. İktisadi teşviklerin girişimcilerin motivasyonlarını sağlayabilmek için tek başına yeterli olmayacağını vurgulayan Weber, Protestan Reform anlayışı çerçevesinde zenginlik ve servet peşinde koşma dürtüsünün sadece bir avantaj değil, aynı zamanda bir görev olduğunu da belirtmektedir. Bu anlayış çerçevesinde; Guiso ve diğerleri (2006) tarafından da vurgulandığı üzere, dini güdülerin, eski düzenin yıkılıp yerine yeni bir düzenin inşa edilebilmesi için kapitalist sınıfa ahlaki bir güç vereceği öne sürülmekte ve emekçi gücün dâhil edildiği etkin bir piyasa organizasyonunun sağlanması paralelinde kapitalist sınıfın elde ettiği kârın artırılması desteklenmektedir. Dolayısıyla Weber, Protestan ahlakın daha çok çalışma, etkin iş organizasyonu ve tutumluluk eğilimlerini tetikleyerek iktisadi zenginliğin artmasına neden olacağını belirtmektedir. İlaveten, katı bir Protestan anlayışının bireylere ve buradan hareketle de topluma manevi bir güç katarak çalışma arzusu tetikleyeceği ve dolayısıyla kapitalizmin gelişmesine öncülük edeceği fikri benimsenmektedir. Protestan Reformizmin ekonomik gelişim üzerindeki pozitif yönlü etkisi sadece çok çalışma ve tutumluluk anlayışından değil, aynı zamanda bu din sayesinde kazanılan kendine güven, politik sistemlerin düzenlenmesi ile nispi olarak daha

az gelir dağılımı ve ekonomiye olan devlet müdahalesinin azaltılması konularından ileri gelmektedir. Anlaşılacağı üzere din, North (1991) tarafından da vurgulandığı gibi, ekonomik, sosyal ve politik ilişkileri belirleyen enformel bir kurum görevi görmektedir. Bu bağlamda, Weber'in *kapitalizmin ruhu* olarak adlandırdığı düşüncenin temeli dine sıkı bağlılık sonucunda kendini gösteren çok çalışma ve akabinde gelen materyalistik servet birikimi düşüncesiyle karakterize edilmektedir (Basten ve Betz, 2011: 7, 10-11). St. Paul tarafından öne sürülen ve "çalışmayan yemeyecektir" şeklindeki argümanın *kapitalizmin ruhuyla* tamamen özdeş olacağı ve böylesi bir sınıfın gelir dağılımı söz konusu olduğunda daha az sempatzimle karşılaşacağı da aşıkârdır.

Weber'in din ile ekonomik gelişme arasında kurduğu nedensellik ilişkilerinin yanı sıra, Karl Marx tarafından din ile ilgili olarak öne sürülen görüşler de üzerinde durmaya oldukça değerlidir. Weber, kapitalizmin gelişmesinde dini hayati öneme sahip bir unsur olarak görmesine karşın; Marx, üretim ilişkilerinin bir yan ürünü olarak dini tanımlamaktadır. Bir diğer ifadeyle Marx, genel olarak bir toplumun kültürünün, özel olarak ise dini inançların belirlenmesinde üretim ilişkilerine ve üretim ilişkilerinde meydana gelen değişmelere dikkati çekmek-

tedir. Bu bağlamda, Marx'a göre, din ve ekonomik gelişme arasındaki nedensellik ilişkisi tek yönlü ve ekonomik büyüme sürecinden dine doğrudur. Dini, "zincirlerin üzerinde açan hayali çiçekler" ya da "mazlum varlığın iç çekişi, kalpsiz dünyanın kalbi, ruhsuz anların ruhu" olarak tanımlayan Marx, acıya karşı koymaktansa katlanabilir acıyı tercih etme eğiliminin dinin varlığı için olmazsa olmaz bir unsur olduğunu vurgulamaktadır. Bundan dolayı Marx, insanların gerçek mutluluğa ulaşabilmeleri için hayali mutluluğun kaynağı olarak değerlendirdiği dinin ortadan kaldırılmasını önermektedir. Bu bağlamda din, yabancılaşmış, kendi yaşamını kontrol etme güç ve özgürlüğünü yitirmiş bir yaşam sürdürmeye zorlanan insanların, kendi durumlarına katlanabilmek için kullanılan ve büyük ölçüde egemen sınıflar tarafından bilinçli bir biçimde yönetilen toplumsal kurumdan başka bir şey değildir. Bu da özellikle kapitalizmin işleyişi için neredeyse zorunlu olan bir ideoloji biçimi olarak kendini göstermektedir. Dolayısıyla, kendi durumlarına katlanmak zorunda olan insanların zincirlerini kırabilmeleri için insan sefaletinin kaynağı olan kapitalizmin hegemonyasına boyun eğmek yerine güce dayalı mücadelenin edilmesi ve kapitalizmin yerine komünizm gibi sömürücü olmayan bir iktisadi düzenin getirilmesi önerilmektedir

(Özel, 2018: 43; Latief, 2011: 259-261; Marx, 1996: 124-157). Bu noktada vurgulanmak istenen temel nokta, kapitalizmin işleyişini devam ettirebilmesi için dini bir araç olarak kullanmasıdır.

Kapitalist üretim ilişkileri dolaşısıyla doğrudan ortaya çıkan yabancılaşma süreci, bireyin kendi emeği ile ürettiği metadan, kendi verimliliğinden, sosyal çevresinden ve bir bütün olarak kendi öz varlığından uzaklaşıp yozlaşmasına neden olmaktadır. Sahip olduğu emeği ile ürettiği ürünlere yenik düşen, bir diğer ifadeyle üretiminin baskısı altında kalan işgücü, kapitalist üretim sistemine yenik düşerek üretim sürecinde kullanılan bir meta haline gelmektedir. Bu bağlamda Marx (1975), üretim sürecinde emeğin sadece meta değil, aynı zamanda bir meta olarak kendisini de yeniden ürettiğini ve böylesi bir üretim ilişkisinin genel olarak metaların üretildiği tüm kapitalist sistemde geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda; işgücünün, kendi emeğiyle ürettiği ürünün karşısında *yabancı bir şey* olarak kaldığını vurgulayan Marx (1975), tam da bu noktada yabancılaşma kuramını detaylandırmış olmaktadır. Emeğin yarattığı üretimi, bir objedeki emeğin içselleştirilmesi ve maddeleştirilmesi olarak tanımlayan Marx (1975), bu süreci, işgücünü nesnelleştirilmesi olarak adlandırmaktadır. Dolaşısıyla işgücünün gerçekleşmesi,

ancak ve ancak onun nesnelleştirilmesi ile mümkündür. Politik iktisadın kapsamı düşünüldüğünde emeğin gerçekleşmesi, işçiler için *gerçekliğin kaybedilmesi, objeye olan kölelik ve objenin kaybedilmesi* ile meta ve insanın kendi öz benliğine uzaklaşma, yani *yabancılaşma*dır. Kapitalist üretim ilişkilerinin doğası gereği ortaya çıkmak zorunda olan yabancılaşmaya dayalı olarak dinin temel görevi de, Marx (1975)'a göre tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. İşgücü ne kadar çok servet üretirse, o kadar çok fakirleşecek; ne kadar çok meta üretirse, o kadar az meta sahibi olacaktır. Bu kapsamda insan dünyasının değersizleşmesi, şeylerin dünyasının değerindeki artışla doğrudan ilişkilidir. Benzer mantıksal ilişkilerin din için de geçerli olduğunu vurgulayan Marx (1975), insanın Tanrı'ya daha çok vermesi sonucunda, kendinden daha çok ödün vereceğini ve dolayısıyla da kendine daha az kalacağını vurgulamaktadır. Kendi yaşamını nesneye adayan işçi için yaşam nasıl ki artık onun olmayıp nesneye ait oluyorsa, yaşamını Tanrı'ya adayan insan için yaşam artık Tanrı'ya ait olmaktadır. Bu bağlamda, dinsel açıdan yabancılaşma insanın bilincinde gerçekleşirken, ekonomik yabancılaşma ise kapitalist üretim ilişkilerinde kendini göstermektedir. Kapitalist üretim sistemi bir taraftan emeğin iktisadi olarak yabancılaşması do-

layısıyla artı-değer üreten işgücünü sömürürken, diğer taraftan da din aracılığıyla, Marx (1975)'in tabiriyle *kitlelerin afyonu*yla, ortaya çıkan yabancılaşmayı kullanarak katlanılabilir acının devam etmesine, bir diğer ifadeyle artı-değerin daha fazla artırılmasına odaklanmaktadır. Anlaşılabileceği üzere dini yabancılaşma, kapitalizmin ortaya çıkardığı yabancılaşma sürecinin gün yüzüne çıkmasını engelleyen bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Özel (2018) tarafından da vurgulandığı üzere, özgürlüklerini ve insanlıklarını kapitalist üretim ilişkileri dolayısıyla kaybeden insanların kendi özüne dönerek gerçek anlamda insanlaşabilmeleri için gereken ön koşul, kapitalizmin aşılmasıdır. Kapitalizmin aşılabilmesi ise her şeyden önce dinin eleştirisi ile başlamalı ve bu dinsel eleştiri yabancılaşmaya ve özgürlük yitimine neden olan dinsel maskenin düşürülmesi ile devam ettirilmelidir.

Kültürel bir kurum olan din ile ilgili olarak gerek ekonomi gerekse sosyoloji yazınında kendine önemli bir yer edinen Weberyen ve Marxist görüşlerin baskınlığına karşın, din ve dinin ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkileri son yıllara kadar çoğunlukla ekonomistler tarafından ihmal edilmiş ve iktisadi analizlere din faktörünü katan çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Bu çalışmalar içinde din ve ekonomik büyüme arasındaki

ilişkileri açıklayan baskın teorilerden biri *sekülerizasyon hipotezi*dir. Bu hipotez, Barro (2003) tarafından da vurgulandığı üzere, ekonomik gelişme sürecinin bireylerin dine olan bağımlılığını azalttığını vurgulamaktadır. Dine olan bağlılık ise inanılan dini temsil eden ibadethaneye gidiş ve o dinin gerektirdiği cennet, cehennem ve ahret hayatı gibi dini inanışlara bağlılık ile ölçülmektedir. Sekülerizasyon hipotezi ayrıca ekonomik gelişim ile birlikte siyasal, sosyal ve yasal karar verme süreçlerinde toplum tarafından benimsenen dinin etkisinin oldukça zayıflayacağını da belirtmektedir.

Sekülerizasyon hipotezinin yanı sıra, piyasa ya da arz-yönlü faktörlere odaklanarak din ile piyasa güçleri arasındaki ilişkileri inceleyen teoriler de mevcuttur. Bu teoriler ekonomik gelişim ve talep-yönlü faktörlerin din üzerinde oynadığı rolü göz ardı ederken, rekabet şartları ve dini kurumların sağlayıcılarına (religion providers) odaklanmaktadır. Bu teorilere göre bir ülkedeki dini çeşitlilik ne kadar fazlaysa rekabet düzeyi de o kadar fazla olacak ve böylece daha kaliteli dini ürünler (religion product) sağlanarak ibadet ve inançlara daha fazla katılım mümkün olacaktır. Diğer taraftan, bir toplumdaki dini çeşitlilik ve rekabet düzeyinin, devletin din piyasasını (market for religion) nasıl düzenlediğine bağlı olduğu da

düşünülmektedir. Örneğin, devlet tarafından kurulmuş ibadethane varlığının düşük derecede bir dini çoğulculuğa neden olduğu belirtilmekte ve bu durumun da toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilen dine olan katılımı azaltacağı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, devletin din ve dini kurumlar üzerindeki düzenleyici kuralları arttıkça dine yönelik olan eğilimin azalacağı savunulmaktadır. Ancak, devletin, ibadethane çalışanlarına yönlendirdiği çeşitli ödemeler ve kullanmaları için ibadethanelere sunulan bazı vergi geliri gibi iktisadi teşviklerin dinsel yönelim üzerine yaratacağı etkilerin gözden kaçırılmaması gerektiği de belirtilmektedir. Bir diğer ifadeyle, iktisadi sübvansiyonların formel dini faaliyetleri güçlendirebileceği ve böylece devlet tarafından sübvansiyon edilmiş ibadethanelerin dine olan yönelim üzerinde pozitif yönlü etkiler yaratacağı vurgulanmaktadır. Diğer taraftan, sübvansiyon uygulamalarının tam karşılığı olarak düşünülen baskıcı eğilimlerin söz konusu olması durumunda hükümetlerin spesifik bir din ya da herhangi bir ayırım gözetmeksizin bütün dinler üzerinde baskı kurmaları da söz konusu olabilmektedir. Sovyetler Birliği ve Çin gibi bazı komünist ülkelerde dini kurumların ortadan kaldırılmasına yönelik hükümet baskılarının söz konusu olması bu duruma bir örnek teşkil etmektedir (Barro, 2003: 3-4).

Anlaşılabileceği üzere, hükümetlerin benimsedikleri politikalara bağlı olarak dini kurumları teşvik edebileceği, ya da aksine dini kurumların işleyişini sınırlandırabileceği de gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca, ekonomik büyüme ve din arasında karşılıklı bir nedensellik bağlantısı olabileceği fikri geçerli olmakla birlikte, böylesi bir ilişkinin söz konusu olamayacağı da vurgulanmaktadır. Campante ve Yanagizawa-Drott (2015) tarafından belirtildiği üzere, ibadet ile ekonomik gelişim arasında karşılıklı bir değiş-tokuş ilişkisi söz konusudur. İbadetler zaman ve iktisadi üretim için gerekli olabilecek çeşitli kaynaklara ihtiyaç duyduğu için ekonomik gelişim süreci üzerinde engel teşkil edebilmektedir. İbadethanelere ya da hacca gitmek, dua, meditasyon ya da kutsal kitapları okumak için zaman ayırmak, dini ritüelleri yerine getirebilmek için para harcamak ve bazı dini günlerde çalışmamak üretim faaliyetleri için ihtiyaç duyulan materyal kaynaklardan vazgeçmek anlamına gelebilmektedir. İlaveten, dini faaliyetler, inananların inanmayanlarla sosyal ilişkilerini sınırlandırarak ve beslenme düzeni üzerinde çeşitli yasaklamalar getirerek iktisadi verimlilik düzeyi üzerinde doğrudan etkilere de neden olabilmektedir. Bununla birlikte dini faaliyetler; emek arzı, meslek seçimi ya da tasarruf davranışları gibi bazı iktisadi kararları

belirleyen inanç ve değerleri şekillendirebilmektedir. Dinin ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra, dini faaliyetlerin insanlar arasındaki sosyal bağlantıları güçlendirme, yardımlaşma güdüsünü tetikleyerek ihtiyaç sahiplerine destek olabilme, Tanrı korkusu/sevgisi-cennet-cehennem-zekât-fitre gibi inanışlar dolayısıyla muhtaç durumda olanlara destek verme ve işsizlere daha fazla yardım edebilme gibi unsurları bünyesinde barındırması dolayısıyla ekonomik gelişim üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkarabilme olasılığı da söz konusu olabilmektedir. Söz konusu bu pozitif etki kendini ücret, istihdam ve işsizlik gibi iktisadi alanlarda da göstere-

bilmektedir. Ayrıca, din ve ibadetlerin sağladığı manevi haz ve tinsel dinginliğin insanların motivasyonları artırarak, mutluluk seviyesi ve dolayısıyla çalışma kapasitesi üzerinde pozitif bir etki yaratması da muhtemeldir.

Din ve ekonomik büyüme arasındaki kompleks ilişkiler son yıllarda ekonomistler arasında gittikçe ilgi duyulan konuların başında gelmiş ve gerek teorik gerekse uygulamalı çalışmalar literatüre büyük katkı sağlamıştır. Bu kapsam dâhilinde hazırlanan Tablo 1, din ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen bazı uygulamalı çalışmaların özetinin sunulduğu yazın incelemesini göstermektedir.

Tablo 1. Din ve Ekonomik Büyüme Yazını

Yazar(lar)	Ülke	Dönem	Yöntem	Sonuç
Grier (1997)	63 İngiliz, Fransız ve İspanyol Koloni Ülkesi	1961-1990	Panel Veri Analizi	Weber tarafından öne sürülen din ve ekonomik büyüme ilişkisini test eden yazar, Protestanlığa olan yönelimin artmasına bağlı olarak ekonomik büyüme sürecinin hızlandığını ve ekonomik gelişim için dinin gerekli bir faktör olduğunu ortaya koymuştur.
Barro ve McCleary (2003)	59 Ülke	1981-2000	Panel Veri Analizi	Dinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif, ancak kılıseye gidişin ise ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü etkiler ortaya çıkardığı saptanmıştır.
Montalvo ve Reynal-Querol (2003)	98 Ülke	1960-1992	Panel Veri Analizi	Dini kutuplaşmanın ampirik performansının dinsel yönden güçlü olmanın açıklayıcı etkisinden çok daha fazla olduğunu gösteren analiz bulguları, dini kutuplaşmanın ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü etkiler yarattığını, bu etkilerin de yatırım, kamu harcamaları ve iç savaş olasılığıyla dolayısıyla ortaya çıktığını yanıtımıştır.
Guiso ve diğerleri (2003)	66 Ülke	1981-1997	Panel Veri Analizi	Dini inançların "iyi" ekonomik davranışlarla bağlantılı olduğunu vurgulayan yazarlar, "iyi" iktisadi davranışları ekonomik büyümenin hızlanmasına olanak sağlayan süreçler olarak betimlemiştir. Diğer taraftan yazarlar, dini insanların faşist olma ihtimalinin yüksek olduğunu ve çalışan kadınlara karşı da bir o kadar baskıcı bir tutum içinde olduklarını belirtmişlerdir.
Noiland (2005)	80 Ülke	1973-2000	Panel Veri Analizi	Her ne kadar regresyon sonuçları robust bulguların ortaya çıkmasını engellese de, din ile iktisadi performans arasında korelasyon ilişkisinin olmadığını gösteren sıfır hipotezinin reddedildiği belirtilmiştir. Ayrıca yazar, İslamiyet'in büyümeyle engel olduğu savını tamamen reddederek, İslam dininin benimsemesi sonucunda büyüme sürecinin tetiklendiğini ortaya koymuştur.
McCleary ve Barro (2006)	81 Ülke	1981-2003	Panel Veri Analizi	Analiz sonuçları, ekonomik büyümeyle bağlı olarak gerek dini ibadetlerin gerekse dini inançlara yönelik eğilimlerin azaldığını göstermiştir. Bu bulgu, sektülerizasyon hipotezini destekler niteliktedir.
Young (2009)	53 Ülke	1965-1995	Görünüşte İlişkisz Regresyon Modeli	Din ile ekonomik büyüme arasında istatistikî bakımdan anlamlı olmayan ilişkiler elde edilmeyle birlikte, dinin ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü etkiler yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, Protestan ahlakın ekonomik büyümeyi uyardığı tezine ait anlamlı bir sonuç elde edilememiştir.
Ortiz (2009)	7 Latin Amerika Ülkesi	1981-2003	Zaman Serisi ve Panel Veri Analizi	Dikkate alınan ülkelerde din ve ekonomik büyüme değişkenlerinin birbiriyle bağlantılı olduğunu gösteren analiz bulguları, Protestanlığa olan bağlılığın yüksek olduğu Uruguay hariç olmak üzere diğer tüm Latin Amerika ülkelerinde Katolik dininin ekonomik büyüme üzerinde güçlü bir pozitif etkisi olduğunu yanıtımıştır. Diğer dinlerin ise ekonomik büyüme süreci üzerinde ihmal edilebilecek bir etkiye sahip olduğu da belirtilmiştir.

Tablo 1. Din ve Ekonomik Büyüme Yazını (Devam)

Yazar(lar)	Ülke	Dönem	Yöntem	Sonuç
Bettendorf ve Dijkgraaf (2010)	25 Batı Avrupa Ülkesi	1999	Yatay Kesit Analizi	Yüksek geliri ülkelerde kiliseye gitme eğiliminin ekonominin büyüme üzerinde pozitif yönlü, buna karşın düşük geliri ülkelerde ise söz konusu etkinin negatif yönlü olduğu tespit edilmiştir.
Steiner ve diğerleri (2010)	İsviçre	2007	Yatay Kesit Analizi	Dini eğilimlerin artmasına bağlı olarak öznell refah düzeyinin yükseldiğini belirten yazarlar, Protestanlığın Katolikliğe kıyasla refah düzeyi üzerindeki etkisinin çok daha güçlü olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca yazarlar, kiliseye düzenli olarak gidişin refah düzeyi üzerinde pozitif yönlü etkiler ortaya çıkarıldığını da tespit etmişlerdir.
Hirschle (2010)	İrlanda	1988-2005	Zaman Serisi Analizi	İrlanda'da yaşanan ekonomik büyümenin dine ve ibadetlere olan katılımı azalttığı, ancak dini değerlerin stabil kaldığı sonucuna ulaşmıştır. Bu bağlamda yazar, ekonomik büyüme ile birlikte dini değerlerin değişmediğini vurgulayarak, sekülerizasyon teorisinin geçerli olmadığını öne sürmüştür.
Samanta (2011)	OPEC Ülkeleri	2003-2007	Panel Veri Analizi	Yazar, ekonomik büyüme sürecine ivme kazandıran en temel unsurların yolsuzlukta meydana gelen azalma ve baskın olan din olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yazar, özellikle İslamiyet'in ekonomik büyümeyi hızlandıran en önemli din olduğu görüşü üzerinde durmaktadır.
Bettendorf ve Dijkgraaf (2011)	Hollanda	2000	Yatay Kesit Analizi	Analiz sonuçları, hem dini eğilimlerin gelir düzeyini hem de gelir düzeyindeki değişimlerin dini eğilimleri azalttığını göstermiştir.
Durlauf ve diğerleri (2012)	39 Ülke	1960-1994	Bayesian Model	Dinin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılan yazarlar, dini inançların da ekonomik büyümeyi etkilemediği bulgusunu elde etmişlerdir. Ayrıca yazarlar, her ay düzenli olarak kiliseye gitmenin ekonomik büyümeyi azalttığını da belirtmişlerdir.
Durlauf ve diğerleri (2012)	39 Ülke	1960-1994	Bayesian Model	Dinin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılan yazarlar, dini inançların da ekonomik büyümeyi etkilemediği bulgusunu elde etmişlerdir. Ayrıca yazarlar, her ay düzenli olarak kiliseye gitmenin ekonomik büyümeyi azalttığını da belirtmişlerdir.
Wang ve Lin (2014)	Çin	2001-2011	Panel Veri Analizi	Analiz sonuçları, farklı dinler arasında Hristiyanlığın ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkisinin çok daha anlamlı olduğunu göstermiştir.
Campante ve Yanagizawa-Drott (2015)	32 Müslüman Ülke	1950-2011	Panel Veri Analizi	Uzun Ramazan saatlerinin ekonomik büyüme üzerinde negatif, ancak yaşam memnuniyeti ve mutluluk düzeyi üzerinde ise pozitif etkilerinin olduğu saptanmıştır. Ayrıca Ramazan ayının istihdam düzeyi üzerinde negatif etkiler yarattığı, buna karşın ücret düzeyinin ise artmasına yol açtığı saptanmıştır.

2. VERİ SETİ, METODOLOJİ VE EKONOMETRİK MODEL

Bu çalışma, İslam dininin en önemli aylarından biri olarak kabul edilen Ramazan ayının ekonomik etkilerini irdelemekte ve Ramazan ayı ile birlikte hangi iktisadi sınıfın gelirindeki değişimlerin daha baskın olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki, sermaye-emek arasındaki artı-değer ilişkileri din temelinde bu çalışma itibarıyla araştırılmaya çalışılmış ancak, mevcut milli gelir muhasebesinin emek-değer teorisi temelli bir çalışma yapılmasına olanak vermemesinden dolayı böylesi bir araştırma gerçekleştirilememiştir. Çalışmada bu amaçla kullanılan ücret gelirinin milli hâsıla içindeki payı ve sermayedar sınıfın elde ettiği net işletme artığı verileri de bu tür bir analize uygun düşmektedir. Marxist analizin temelini oluşturan değer, artı-değer ve sömürü oranı gibi kritik kavramlar bölüşüm, sömürü ve sermaye birikiminin doğasını anlayabilmek adına hayati bir değer taşımakla birlikte, piyasaların sunduğu bilgiler üretim ilişkilerinin niteliğini anlayabilmek adına yetersiz kalabilmekte ve politik iktisadın öngördüğü kavrayış inceliğine ulaşılmasını imkânsız hale getirebilmektedir. Söz konusu sınırlılık dolayısıyla sermaye-emek arasındaki artı-değer ilişkilerinin din temelinde incelenmesi başka bir

çalışmanın konusu olabilmektedir. Böylesi bir sınırlılık Shaikh ve Tonak (2012) tarafından titizlikle irdelenmiş ve detaylandırılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma sadece Ramazan ayı birlikte iktisadi sınıfların gelirinde meydana gelen değişimleri ve Ramazan ayının çeşitli ekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini irdelemekle sınırlanmaktadır. Bu ilişkiler, 2017 yılında Türkiye ekonomisi için 26 alt-bölge itibarıyla yatay kesit analizleri kullanılarak araştırılmaktadır.

Bağımsız değişken olarak düşünülen Ramazan ayının iktisadi faktörler üzerindeki etkisini inceleyebilmek için 2017 yılının Ramazan ayında (27 Mayıs-24 Haziran) günlük olarak oruçla geçirilen *Ramazan saat sayısı* hesaplanmıştır. Bu hesaplama, 26 alt-bölgede ortalama olarak imsak saatinden akşam ezanına varıncaya kadar geçen zaman süresi dikkate alınarak yapılmış ve logaritmik olarak ifade edilmiştir. Diğer taraftan kurulacak modellerde bağımlı değişken olarak kullanılacak değişkenler ise şu şekilde tanımlanmıştır: *Ekonomik büyüme* değişkeninin göstergesi olarak 2017 yılı itibarıyla ABD doları cinsinden gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYİH) değerinin logaritmik formu kullanılmıştır. Diğer taraftan, bir başka ekonomik gösterge olarak *istihdam edilen işgücü başına düşen GSYİH* değişkeni de dikkate alınmıştır. Türk

Lirası olarak sunulan bu değişken 2017 yılsonundaki ABD döviz satış kuru üzerinden ABD doları olarak ifade edilmiş ve bu değer logaritmik formu kullanılmıştır. İstihdam değişkeninin bir göstergesi olarak 15 yaş ve üstü nüfustaki toplam istihdam oranı dikkate alınmıştır. Bunun yanı sıra, istihdam değişkeni *tam* ve *yarı zamanlı istihdam* olmak üzere iki kısma ayrılmış ve bu değişkenler 15 yaş ve üstü nüfustaki toplam istihdamın bir oranı olacak biçimde sayısallaştırılmıştır. İşsizlik değişkeni ise, 15 yaş ve üstü nüfustaki işsizlik oranı şeklinde tanımlanmıştır. Bir diğer bağımlı değişken olan *ihracat*, ABD doları cinsinden GSYİH içinde toplam ihracatın payı olarak ifade edilmiştir. *Mutluluk* değişkenine ait veriler ise Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yapılan Yaşam Memnuniyeti Anketi'nden elde edilmiştir. Bu ankette katılımcılara ilgili yılda mutlu olup olmadıkları sorulmuş ve bireylerden "mutlu", "orta" ve "mutsuz" şeklindeki seçeneklerden birini beyan etmeleri istenmiştir. Bu bağlamda mutluluk değişkeni, mutlu olduğunu beyan eden bireylerin oranını göstermektedir. Son olarak, sermaye-emek arasındaki artı-değer ilişkilerini din temelinde inceleyebilmek amacıyla sermayedar ve işgücü sınıfının 2017 yılında elde ettiği gelir düzeyleri kullanılmıştır. Bölge ve il bazında işgücü sınıfının elde ettiği ücret geliri ile sermaye-

dar sınıfın elde ettiği sermaye geliri bulunmadığından dolayı, 2017 yılında işgücüne ödenen *yıllık ücret ödemelerinin* ilgili bölgenin GSYİH içindeki payı dikkate alınarak ücret geliri verisi oluşturulmuştur. Bu hesaplama yapılırken, cari fiyatla ifade edilen TL cinsinden GSYİH'nin ve yıllık ücret ödemelerinin değerleri doğrudan ABD doları satış kuru üzerinden dolar cinsinden değerlere dönüştürülmüştür. İki verinin birbirine oranlanması, ilgili bölgenin ücret gelirinin milli hâsıla içindeki payını göstermiştir. Sermayedar sınıfın elde ettiği *net işletme artışı* serisi de bölgeler bazında ifade edilen hesaplama yöntemi dikkate alınarak oluşturulmuştur. Analizler, her bölgenin ortalama değerleri hesaplanarak gerçekleştirilecektir. Ayrıca, analizlere konu olan veri seti TÜİK'in resmi internet sitesinden elde edilmiştir.

Veri setinin tanıtılmasını takiben yatay kesit analizleri ile ilgili olarak bazı metodolojik bilgilerin sunulması faydalı olabilecektir. Ekonometri biliminde farklı karar birimleri hakkındaki tek bir zaman noktasına ait veriler, yatay kesit veriler olarak adlandırılmaktadır. Bu veriler kullanılarak belirli bir zaman anında ekonomik birimler arasındaki farklılıklar incelenmekte ve değişkenler arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır (Stock ve Watson, 2011: 10-11; Sevinç ve diğerleri, 2016: 768). Söz konusu bu

karar birimleri bireyler, hane halkları, firmalar, endüstriler, şehirler ya da ülkeler olabilmektedir. Hane halklarının 2003 yılı gelir düzeyleri, firmaların 2004 yılı ilk çeyreğine ait kâr oranları veya şehirlerin 2000 yılı nüfus düzeyleri gibi bilgiler yatay kesit verilere örnek olarak verilebilmektedir. Bununla birlikte, değişkenlere ait veriler farklı dönemleri de kapsayabilmektedir. Örneğin, şehirlerin nüfus bilgilerine ait yatay kesit verileri *pop1970*, *pop1980*, *pop1990* ve *pop2000* gibi on yıllık periyotlar halinde de izlenebilmektedir. Ancak zaman serisi verilerinin aksine, bir yatay kesit veri setine ait gözlemler *i* indisi yardımıyla gösterilmektedir, zamanı ifade eden *t* indisi kullanılmaz (Baum, 2006: 43; Sevinç ve diğerleri, 2016: 768).

Genel bir formda belirtmek gerekirse iki değişkenden oluşan yatay kesit regresyon denklemi,

$$Y_i = \alpha_i + \beta_i X_i + \varepsilon_i \quad (1)$$

olarak yazılabilmektedir. (1) numaralı denklemde yer alan Y_i ve X_i , sırasıyla bağımlı ve bağımsız değişkenleri; α_i , sabit terim parametresini; β_i , eğim katsayısını; i , yatay kesit birimlerini ve ε_i ise hata terimini yansıtmaktadır. (1) numaralı regresyon denklemi, En Küçük Kareler (OLS) yöntemi kullanılarak tahmin edilmekte ve değişkenler arasındaki ilişkiler saptanabilmektedir.

2017 yılında Türkiye ekonomisinin 26 alt-bölgesi itibariyle Ra-

mazan ayının ekonomik etkilerini ve sermaye-emek arasındaki artı-değer ilişkilerini din temelinde inceleyebilmek için Campante ve Yanagizawa-Drott (2015) tarafından yapılan çalışma ve ekonometrik model esas alınmıştır. Bu çalışmanın takip edilmesi dolayısıyla din ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler (2) numaralı regresyon eşitliği kullanılarak ifade edilebilir.

$$\text{Ekonomik Büyüme}_i = \alpha * \log \text{Ramazan Saati}_i + \varepsilon_i \quad (2)$$

(2) numaralı regresyon denkleminde yer alan α ; eğim parametresini ve ε_i ise beyaz gürültü hata terimini yansıtmaktadır. $\alpha < 0$ olması durumunda Ramazan saatlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif, $\alpha < 0$ olması durumunda ise pozitif olduğu söylenebilmektedir. Diğer taraftan, (2) numaralı regresyon eşitliği kullanılarak Ramazan saatlerinde meydana gelen değişimlerin diğer bağımlı değişkenler üzerindeki etkileri de hesaplanabilmektedir.

3. UYGULAMA BULGULARI

Türkiye ekonomisi için 2017 yılı itibariyle 26 alt-bölgede din ve çeşitli ekonomik göstergeler arasındaki ilişkilere ait uygulama bulgularının sunulmasından önce model kapsamında kullanılan değişkenlere ilişkin korelasyon ilişkileri detaylandırılmış ve bu ilişkiler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Ramazan Saati ve Makroekonomik Değişkenler Arasındaki Korelasyon İlişkileri

Değişken	İstatistik	logRamazan	logMilli Gelir (Büyüme)	logİşgücü Başına Gelir
logRamazan	Korelasyon	1.000	0.442*	0.295*
	t-İstatistiği	-	1.992	1.733
	Olasılık	-	0.076	0.097
Değişken	İstatistik	İstihdam	Tam-Zamanlı İstihdam	Yarı-Zamanlı İstihdam
logRamazan	Korelasyon	0.486**	0.343*	0.186
	t-İstatistiği	2.724	1.755	1.961
	Olasılık	0.011	0.084	0.355
Değişken	İstatistik	İşsizlik	İhracat	Mutluluk
logRamazan	Korelasyon	-0.415**	0.191	0.302
	t-İstatistiği	-2.234	0.956	1.556
	Olasılık	0.035	0.348	0.132
Değişken	İstatistik	Ücret	Sermaye	
logRamazan	Korelasyon	0.229*	0.415***	
	t-İstatistiği	1.902	2.566	
	Olasılık	0.079	0.024	

Not: * ve ** işaretleri ilgili değişkenler arasında sırasıyla %10 ve %5 önem düzeyinde anlamlı korelasyon ilişkilerinin varlığını göstermektedir.

Tablo 2'de gösterilen korelasyon bulguları, Ramazan saatleri ile ekonomik büyüme, işgücü başına düşen gelir, tam-zamanlı istihdam ile ücret seviyesi arasında pozitif yönlü ve istatistiki bakımdan anlamlı olan korelasyon ilişkilerinin varlığını göstermektedir. Ancak, ilgili değişkenler arasındaki ilişki derecelerinin zayıf olduğu da gözlenmektedir. Bu durum, Ramazan saatlerinin ilgili bağımsız değişkenler üzerinde pozitif, ancak istatistiki bakımdan zayıf olan etkiler yaratabileceği biçiminde yorumlanabilir. Bununla birlikte Ramazan saatleri ile istihdam ve sermaye arasında pozitif yönlü ve istatistiki bakımdan anlamlı olan ilişkilerin varlığı gözlenmiş ve bu ilişkilerin nispeten daha güçlü olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda, Ramazan saatlerinin ilgili değişkenler üzerinde güçlü pozitif ilişkiler ortaya çıkarabileceği beklenebilir.

Diğer taraftan, Ramazan saatleri ile işsizlik arasında negatif yönlü ve istatistiki bakımdan anlamlı olan ilişkiler de elde edilmiş ve bu ilişkilerin derecesinin de nispi olarak güçlü olduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla, Ramazan saatlerinin işsizlik oranlarını baskılama ihtimalinin söz konusu olabileceği söylenebilir. Son olarak, Ramazan saatleri ile yarı-zamanlı istihdam, ihracat ve mutluluk düzeyi arasında istatistiki bakımdan anlamlı olan korelasyon ilişkilerinin varlığına ulaşılabilmesi, Ramazan saatlerinin ilgili değişkenler üzerinde bir etki yaratamayabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Değişkenler arasındaki korelasyon ilişkilerinin saptanmasını takiben, Ramazan saatlerinin çeşitli makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi yatay kesit analizleri yardımıyla araştırılmış ve sonuçlar Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Ramazan Saatleri ile Makroekonomik Göstergeler Arasındaki İlişki

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişkenler			
	logMilli Gelir (Büyüme)	logİşgücü Başma Gelir	İstihdam	Yarı-Zamanlı İstihdam
logRamazan	8.993 ^{***}	5.203 [*]	3.347 [*]	1.265 [*]
t-İstatistik	2.870	1.792	1.988	1.954
Olasılık	0.009	0.099	0.060	0.058
Gözlem Sayısı	26	26	26	26
R ²	0.501	0.337	0.409	0.131
Durbin-Watson	2.007	2.030	1.924	1.889
Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişkenler			
	İşsizlik	İhracat	Mutluluk	Ücret*Mutluluk
logRamazan	-7.007 [*]	-6.747	0.169	0.994 [*]
t-İstatistik	-1.966	-0.418	0.208	1.762
Olasılık	0.061	0.679	0.688	0.090
Gözlem Sayısı	26	26	26	26
R ²	0.138	0.007	0.011	0.214
Durbin-Watson	1.757	1.749	1.811	1.837
Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişkenler			
	İstihdam*Mutluluk	Ücret	Sermaye	Sermaye*Mutluluk
logRamazan	1.244 ^{***}	1.886 ^{**}	4.997 ^{***}	1.565 ^{***}
t-İstatistik	3.236	2.774	3.005	2.454
Olasılık	0.003	0.016	0.006	0.041
Gözlem Sayısı	26	26	26	26
R ²	0.303	0.477	0.454	0.332
Durbin-Watson	2.021	2.113	1.973	1.969

Not: *, ** ve *** işaretleri ilgili değişkene ait katsayının sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. "log" ifadesi, ilgili değişkene ait veri setinin logaritmik değerinin alındığını ifade etmektedir. Otoko-relasyon probleminin ortadan kaldırılması amacıyla modellere AR(1) ve AR(2) süreçleri dâhil edilmiştir.

Korelasyon bulguları ile paralellik gösteren ve Tablo 3'de gösterilen yatay kesit analiz sonuçları, Ramazan saatlerinin artmasına bağlı olarak ekonomik büyümenin ve işgücü başına düşen hâsıla büyümesinin arttığını göstermektedir ki, bu bulgu Campante ve Yanagizawa-Drott (2015) tarafından elde edilen sonucun taban tabana karşıtıdır. Dolayısıyla bu sonuç, dinin ekonomik büyüme sürecini hızlandırdığı argümanını savunan Weberyen görüşü destekler niteliktedir. Diğer taraftan, artan Ramazan saatlerine bağlı olarak toplam ve tam-zamanlı istihdam düzeyinin artması, kutsal olarak kabul edilen ayın istihdam piyasası üzerindeki pozitif yönlü etkisini vurgulamaktadır. Özellikle, Ramazan saatlerindeki artışların yarı-zamanlı istihdam üzerinde istatistikî olarak anlamlı etkilere neden olmaması, işgücü arzının tam-zamanlı istihdama yöneltilebildiğinin bir göstergesi niteliğindedir. Söz konusu bu göstergenin, ekonomik büyüme ve işgücü başına düşen gelir büyümesinin de bir kaynağı olduğu vurgulanabilir. Bu sonuç, Campante ve Yanagizawa-Drott (2015) tarafından elde edilen bulgu ile de çelişmektedir. Ramazan saatlerinin istihdam üzerindeki pozitif yönlü etkisi, modelleme sürecine işsizlik değişkeninin eklenmesi ile teyit edilmeye çalışılmış, analiz sonuçları artan Ramazan saatleri dolayısıyla işsiz-

lik oranlarının azalabileceğini göstermiştir. Söz konusu bulgunun Campante ve Yanagizawa-Drott (2015) tarafından yapılan çalışma sonucuyla uyuşmadığı da belirtilmelidir. İhracat ve mutluluk seviyesi üzerinde istatistikî olarak anlamlı etki yaratamayan Ramazan saatleri, üretim artışlarının dış ticarete yansıtılmadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Campante ve Yanagizawa-Drott (2015), artan Ramazan saatlerinin Müslüman nüfusun mutluluk seviyesini artıracaklarını belirtmesine karşın, bu çalışma salt Ramazan saatlerindeki artışla mutluluk seviyesinin artırılmasının mümkün olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Ramazan saatlerinin mutluluk seviyesini artırılabilmesi için hem ücret hem de sermaye sınıfının gelirlerinin artması gerektiğini vurgulayan analiz sonuçları, Türkiye'de dini günlerin mutluluk seviyesi üzerindeki etkisinin ancak maddi kaygılar dolayısıyla ortaya çıkabileceğini, bir diğer ifadeyle idealizm temelli etkilerden ziyade materyalizm odaklı etkilerin baskın olduğunu göstermektedir. Söz konusu bu bulgu, ramazan saatlerindeki artışın istihdamı artırması dolayısıyla mutluluk seviyesinin yükseltilebileceği öngörüsü ile de teyit edilebilmektedir.

Analizlerde dikkati çeken bir diğer sonuç ise, artan Ramazan saatleri dolayısıyla materyal mutluluğu çok daha fazla yükselen

kesimin ücretli sınıftan ziyade sermayedar sınıf olduğudur. Artan Ramazan saatlerinin kapitalist sınıfın elde ettiği geliri emekçi sınıfın elde ettiği gelire kıyasla çok daha fazla artırması, kapitalist sınıfın Ramazan dolayısıyla çok daha fazla maddi mutluluğa ulaşmasını sağlayan bir etken olarak değerlendirilebilir. Ramazan saatleri dolayısıyla işgücü sınıfının ücret düzeyinin yükseleceği Campante ve Yanagizawa-Drott (2015) tarafından yapılan çalışma ile teyit edilse de, bu çalışmada eksik olan temel noktalardan birisi kapitalist sınıfın gelir düzeyinin Ramazan saatlerinden nasıl etkilendiğini göstermemesi olmuştur. Dolayısıyla hâlihazırdaki bu çalışma, Campante ve Yanagizawa-Drott (2015) tarafından yapılan çalışmanın belirtilen eksikliğini gidermeyi de amaçlamıştır. Analiz sonuçlarından da görüleceği üzere, artan Ramazan saatleri bir taraftan işgücü sınıfının ücret düzeyini, diğer taraftan da kapitalist sınıfın elde ettiği kâr düzeyini artırmaktadır. Ancak, kapitalist sınıfın kâr düzeyinin, işgücü sınıfının ücret düzeyinden çok daha fazla yükseldiği analiz bulgularından gözlenebilmektedir. Bu bulgu, Ramazan saatlerinde meydana gelen artışın her iki sınıfın gelirini pozitif yönlü olarak etkilediği, ancak kapitalist sınıfın Ramazan saatlerindeki artışı kendi kârını yükseltebilme aracı olarak çok daha etkin bir biçimde

kullanabildiği şeklinde yorumlanabilir. Özellikle, Ramazan ayı itibariyle istihdam düzeyinin yükselmesi, kapitalist sınıfın kâr olanağını artıran bir unsur olarak da değerlendirilebilir. Söz konusu sonuç, Marx tarafından da belirtildiği üzere, dinin, iktisadi sınıfların gelişim sürecini belirlediği, kapitalist sistem içinde bir sömürü aracı olarak kullanılabilirliği ve dolayısıyla da kapitalist üretim ilişkilerinin bir yan ürünü olarak kendini gösterdiği şeklinde ifade edilebilir.

SONUÇ

Bu çalışma, dinin ekonomik etkilerini ve Ramazan ayı ile birlikte hangi iktisadi sınıfın gelirindeki değişimlerin daha baskın olduğunu irdelemeyi amaçlamaktadır. Daha spesifik olarak bu çalışma, İslam dininin ayrılmaz parçalarından biri olarak kabul edilen Ramazan ayının ekonomik etkilerini Türkiye gözlemi itibariyle incelemektedir. Söz konusu incelemeler, 2017 yılı için 26 alt-bölge itibariyle yatay kesit analizleri kullanılarak ekonometrik olarak modellenmiştir.

Yatay kesit analiz bulguları, Ramazan saatlerinde meydana gelen artışların ekonomik büyüme, işgücü başına düşen gelirdeki büyüme, istihdam artışları ve sosyal sınıfların gelir düzeyleri üzerinde pozitif yönlü ve istatistikî bakımdan anlamlı etkiler ortaya çıkardığını göstermiştir. İlaveten, Ra-

mazan saatlerinde meydana gelen artışların işsizlik oranlarını istatistikî bakımdan anlamlı bir şekilde negatif yönlü olarak etkilediği, bir diğer ifadeyle işsizliğin azalmasına katkıda bulunduğu vurgulanmıştır. İfade edilen sonuçların Weberyen görüşün uygulamalı olarak kanıt bulmuş bir şeklini yansıttığı söylenebilir. Bununla birlikte analiz sonuçları, Ramazan saatlerinde meydana gelen artışa paralel olarak kendini gösteren üretim artışlarının dış ticarete yansıtılmadığını da göstermiştir. Diğer taraftan analiz bulguları, Ramazan saatlerindeki artışla mutluluk seviyesinin artırılmasının mümkün olmadığını, Ramazan saatlerinin mutluluk seviyesini artırılabilmesi için hem işgücü sınıfının ücret düzeyinin hem de sermayedar sınıfının gelirinin artması gerektiğinin altını çizmiştir. Ayrıca, materyal mutluluğu çok daha fazla yükselen kesimin kapitalist sınıf olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, dine ve ibadetlere olan talebin artmasının temel gerekçesi, salt materyalist kaygılarla mutluluğu sağlayabilmesinden kaynaklanıyor olabilesindedir. Son olarak analiz sonuçları, artan Ramazan saatlerinin bir taraftan işgücü sınıfının ücret düzeyini, diğer taraftan da kapitalist sınıfın elde ettiği kâr düzeyini artırdığını göstermekle birlikte, kapitalist sınıfın kâr düzeyinin, işgücü sınıfının ücret düzeyinden çok daha fazla yükseldiğini

vurgulamıştır. Bu sonuç, Marxist yaklaşımı teyit edercesine, Ramazan saatlerinin, bir diğer ifadeyle dinin, kapitalist kaygıların bir sonucu olarak sömürü aracı biçiminde kullanıldığını göstermektedir. Bu sonuç, Ramazan ayı dolayısıyla artan istihdam süreci ile de teyit edilebilmektedir. Kapitalist sınıf, Ramazan ayı itibarıyla istihdam sürecini artırarak elde ettiği kâr düzeyini yükseltebilmektedir. Söz konusu bu durum, Ramazan ayında yapılması gereken ibadetler için gereken zamanın kapitalist sınıf tarafından işgücüne verilmemesi ve ortaya çıkan ilave kullanım değerinin kapitalist sınıf için kullandırılmasından kaynaklanabilmektedir. Dolayısıyla, ilave çalışma süresi için, başka bir ifadeyle mübadele değeri için işgücüne nispi olarak daha az ücret ödemesi yapılırken, söz konusu süre zarfında kapitalistin elde ettiği kullanım değeri çok daha fazla artırılabilenekte ve sınıflar arasındaki gelir makası açılabilir. Marx tarafından da vurgulandığı gibi, *kitlelerin afyonu* aslında kapitalist sınıfın işgücü sınıfını sömürmesine aracılık eden yanlısamadan başka bir şey değildir. Bundan dolayıdır ki, ücret artışları dolayısıyla işgücü sınıfının elde ettiği mutluluk, aslında hayali mutluluktan başka bir şey değildir. Hayali mutluluğun gerçek mutluluğa dönüşebilmesi için işgücü sınıfının, Marxist tabirlerle, zincirleri üzerinde açan bu

hayali çiçekleri söküp atması, bir diğer ifadeyle kapitalist sömürüye ve kapitalist sömürüye yol açan unsurlara dur diyebilmesi yeterli olabilecektir. Bu noktada vurgulanan temel unsur, dine olan bir karşıt argüman değil, dinin kapitalist eğilimlerle sömürü aracı olarak kullanılmasının önüne geçilmesidir. Dolayısıyla dikkate alınması gereken temel husus, sömürü mekanizmasına aracılık eden faktör-

lerin ortaya çıkmasını engellemek ve sömürü amacıyla kullanılmasını durdurmaktır. İfade edilen bu kararlı duruş, işçi sınıfı için ortaya çıkan hayali mutluluğu reel mutluluğa çevirebilecek ve kapitalist sınıfının reel mutluluğunun da hayali mutluluğa dönüşmesine yol açarak, dinin bir araç olarak kullanılması sonucunda ortaya çıkan sömürünün durdurulmasında başat bir rol oynayabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ager, P. and Brückner, M. (2013), "Cultural Diversity and Economic Growth: Evidence from the US during the Age of Mass Migration", *European Economic Review*, 64, pp. 76-97.
- Barro, R. J. and McCleary, R. M. (2003), "Religion and Economic Growth", *NBER Working Paper Series*, No. 9682.
- Basten, C. and Betz, F. (2011), "Marx vs. Weber: Does Religion Affect Politics and the Economy?", *European Central Bank Working Paper Series*, No. 1393.
- Baum, C. F. (2006), *An Introduction to Modern Econometrics Using Stata*, USA, Stata Press.
- Bettendorf, L. and Dijkgraaf, E. (2010), "Religion and Income: Heterogeneity between Countries", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 74(1-2), pp. 12-29.
- Bettendorf, L. and Dijkgraaf, E. (2011), "The Bicausal Relation between Religion and Income", *Applied Economics*, 43(11), pp. 1351-1363.
- Campante, F. and Yanagizawa-Drott, D. (2015), "Does Religion Affect Economic Growth and Happiness? Evidence from Ramadan", *The Quarterly Journal of Economics*, 130(2), pp. 615-658.
- Durlauf, S. N., Kourtellos, A. and Tan, C. M. (2012), "Is God in the Details? A Reexamination of the Role of Religion in Economic Growth", *Journal of Applied Econometrics*, 27(7), pp. 1059-1075.
- Franke, R. H., Hofstede, G. and Bond, M. H. (1991), "Cultural Roots of Economic Performance: A Research Note", *Strategic Management Journal*, 12(S1), pp. 165-173.
- Granato, J., Inglehart, R. and Leblang, D. (1996), "The Effect of Cultural Values on Economic Development: Theory, Hypotheses, and Some Empirical Tests", *American Journal of Political Science*, 40(3), pp. 607-631.
- Grier, R. (1997), "The Effect of Religion on Economic Development: A Cross-National Study of 63 Former Colonies", *Kyklos*, 50(1), pp. 47-62.
- Guiso, L., Sapienza, P. and Zingales, L. (2003), "People's Opium? Religion and Economic Attitudes", *Journal of Monetary Economics*, 50(1), pp. 225-282.
- Guiso, L., Sapienza, P. and Zingales, L. (2006), "Does Culture Affect Economic Outcomes?", *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), pp. 23-48.
- Hirschle, J. (2010), "From Religious to Consumption-Related Routine Activities? Analyzing Ireland's Economic Boom and the Decline in Church Attendance", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(4), pp. 673-687.
- Hofstede, G. and Bond, M. H. (1998), "The Confucius Connection: From Cultural Roots to Economic Growth", *Organizational Dynamics*, 16(4), pp. 5-21.
- Inglehart, R. and Baker, W. E. (2000), "Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values", *American Sociological Review*, 65(1), pp. 19-51.
- Latief, J. A. (2011), "Karl Marx's Criticism on Religion", *Jurnal Al-Ulum*, 11(2), pp. 257-266.
- Lucas, R. E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22, pp. 3-42.
- Marx, K. (1975), *Early Writings*, London, Penguin Books.
- Marx, K. (1996), "Religion as Alienation", Pals, D. L. (Ed.) In *Seven Theories of Religion* (pp. 124-157), Oxford, Oxford University Press.
- McCleary, R. M. and Barro, R. J. (2006), "Religion and Economy", *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), pp. 49-72.

Montalvo, J. G. and Reynal-Querol, M. (2003), "Religious Polarization and Economic Development", *Economics Letters*, 80, pp. 201-210.

North, D. C. (1991), "Institutions", *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), pp. 97-112.

Noland, M. (2005), "Religion and Economic Performance", *World Development*, 33(8), pp. 1215-1232.

Ortiz, J. (2009), "Does Religion Distribution Matter in the Economic Growth of Latin America?", *International Journal of Business and Economics*, 8(3), pp. 183-199.

Ostapenko, N. (2015), "National Culture, Institutions and Economic Growth", *Journal of Entrepreneurship and Public Policy*, 4(3), pp. 331-351.

Özel, H. (2018), "Marx'ın Din Konusundaki Görüşleri", *Bilim ve Ütopya*, 24(287), ss. 43-52.

Samanta, S. K. (2011), "Corruption, Religion and Economic Performance in OPEC Countries: An Analysis", *International Journal of Economics, Management and Accounting*, 19(2), pp. 187-208.

Sevinç, H., Akıncı, M. ve Yılmaz, Ö. (2016), "Mutluluğun Resmini Çizmek: Sosyo-Ekonomik Belirleyicilere İlişkin Bir Yatay Kesit Analizi", ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı: Sosyal Kalkınma, 28-30 Eylül 2016, Muş-Türkiye.

Shaikh, A. ve Tonak, E. A. (2012), *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi: Ulusal Hesapların Ekonomi Politikası*, Çev.: Hakan Arslan, İstanbul, Yordam Kitap.

Steiner, L., Leinert, L. and Frey, B. S. (2010), "Economics, Religion and Happiness", *Zeitschrift für Wirtschafts- und Unternehmensethik*, 11(1), pp. 9-24.

Stock, J. H. and Watson, M. W. (2011), *Ekonometriye Giriş*, Çev.: Bedriye Saraçoğlu, Ankara, Efil Yayınevi.

Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>, (08.05.2019)

<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?durum=acKapa&menuNo=113&altMenuGoster=1&secilenDegiskenListesi=>

<https://biruni.tuik.gov.tr/yayin/views/visitorPages/index.zul>,

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1108,

Kişi başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (2009 bazlı) : Kişi başına GSYH (\$) :

İktisadi faaliyet kollarına göre istihdam edilenler (NACE Rev. 2) [15 yaş ve üzeri] :

Toplam (%)

Tam-zamanlı ve yarı-zamanlı istihdam [15 yaş ve üzeri-bin kişi] : Tam zamanlı / Toplam

Tam-zamanlı ve yarı-zamanlı istihdam [15 yaş ve üzeri-bin kişi] : Yarı zamanlı / Toplam

Yaş gruplarına göre işsizlik oranı [15 yaş ve üzeri-%] : Toplam

Ekonomik faaliyetlere (ISIC, Rev.3) göre ihracat (1000 ABD Doları) : Toplam

Yaşam Memnuniyeti Araştırması, 2003-2018

Gayrisafi yurtiçi hasıla, gelir yöntemiyle cari fiyatlarla (değer, pay, değişim oranı)

Wang, Q. and Lin, X. (2014), "Does Religious Beliefs Affect Economic Growth? Evidence from Provincial-Level Panel Data in China", *China Economic Review*, 31, pp. 277-287.

Weber, M. (1930), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London, Allen and Unwin.

Williamson, C. R. and Mathers, R. L. (2011), "Economic Freedom, Culture and Growth", *Public Choice*, 148(3-4), pp. 313-335.

Young, C. (2009), "Model Uncertainty in Sociological Research: An Application to Religion and Economic Growth", *American Sociological Review*, 74, pp. 380-397.